RESEARCH FOCUS
xalqaro ilmiy jurnali
hamkorligida

DOI
10.66073/ReFocus-Conf/0910131

QR-kod maqolaning DOI sahifasini ochadi

SAHIFALAR 680–683
TIL Qoraqalpoq

IQTIBOS UCHUN
Jalgasbaeva Ayzada Abdulla qızı. Lirikalıq shıǵarmalarda syujettiń qollanılıw ózgeshelikleri // «O‘zbekiston olima ayollarining mamlakat taraqqiyotiga qo‘shayotgan hissasi» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari (Nukus, 2026-yil 9–10-oktyabr). – Nukus, 2026. – B. 680–683. – DOI: https://doi.org/10.66073/ReFocus-Conf/0910131

LIRIKALÍQ SHÍǴARMALARDA SYUJETTIŃ QOLLANÍLÍW ÓZGESHELIKLERI

Jalgasbaeva Ayzada Abdulla qızı
magistrant
Jalgasbaevaayzada411@gmail.com
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Annotaciya: Maqalada lirik shıǵarmalarda syujettiń qollanılıw ózgeshelikleri hám syujetli lirikanıń kórkemlik teoriyalıq tárepleri qarastırıladı. Associativ syujettiń ózgeshelikleri, syujet hám lirik mazmunnıń óz-ara baylanısı analizlenedi.

Tayanısh sózler: syujet, syujetli lirika, lirik qaharman, associativ syujet, kompoziciya, lirik mazmun.

Аннотация: В статье рассматриваются особенности использования сюжета в лирических произведениях и теоретические особенности сюжетной лирики. Анализируются ассоциативный сюжет, его композиционная организация и связь с лирическим содержанием.

Ключевые слова: сюжет, сюжетная лирика, лирический герой, ассоциативный сюжет, композиция, лирическое содержание.

Abstract: The article examines the specific features of plot usage in lyrical works and the theoretical aspects of plot-based lyric poetry. Particular attention is paid to the associative plot, its compositional organization, and its connection with lyrical content.

Keywords: plot, plot-based lyric poetry, lyrical hero, associative plot, composition, lyrical content.

Kirisiw. Bir ásirge jaqın waqıt dawamında qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimi bir qatar máselelerdi izertlep, jańa ilimiy jańalıqlar menen bayıp kelmekte. Bul dáwirde kórkem ádebiyatımız da ádewir rawajlandı. Házirge shekem lirikanıń forma hám mazmunı, lirikalıq qaharman koncepciyası, kompoziciyalıq qurılısı sıyaqlı máseleler izertlendi. Ótken ásirde ádebiyatımızda syujetli lirikanıń úlgileri dórele basladı, Sh.Seytov, X.Turımbetov, I.Yusupov dóretiwshiliginde bul baǵdardıń úlgilerin ushratıwǵa boladı. Syujetli lirikanıń tiykarǵı ózgeshelikleri shet el ilimiy ádebiyatlarında izertlenip, janr sıpatında qáliplesken.

Ádebiyatlar analizi. Lirikalıq qaharman hám lirikalıq súbyekt máselesi ádebiyattanıwda lirikanıń ádebiy tek retindegi ózgesheligin ashıwda tiykarǵı kategoriyalardan biri sanaladı. Bul másele teoriyalıq jaqtan G.N. Pospelov [10] hám A.N. Veselovskiy [11] jumıslarında lirikanıń ádebiy tek sıpatındaǵı ózgeshelikleri, onıń tariyxıy rawajlanıwı kontekstinde qaralǵan. Ózbek ádebiyattanıwında ulıwma teoriyalıq tiykarlar hám bediiy analiz usılları D. Quronov [5], I. Sulton [6], Q. Yo'ldosh hám M. Yo'ldosh [4] miynetlerinde bayanlanǵan.

Lirikada syujet máselesi T.V. Polejaeva [7] tárepinen «tutas sistemalı jantasıw» kózqarasınan izertlengen. Qaraqalpaq ádebiyattanıwında lirikanıń janrlıq ózgeshelikleri hám tariyxıy rawajlanıwı Q. Jarimbetov [2, 3] miynetlerinde, házirgi lirikadaǵı

kompoziciyalıq izleniwler G. Tlewniyazova [8, 9] jumıslarında ashıp berilgen. Lirikalıq qaharman koncepciyası, lirikalıq súbyekt hám obyekt máselesi P. Dabilov [1] monografiyasında qaraqalpaq ádebiyatı mısalında tikkeley izertlengen.

Usı izertlewlerge qaramastan, qaraqalpaq lirikasında lirikalıq qaharman hám syujet-kompoziciyalıq qurılıstıń óz-ara baylanısı jeterli dárejede úyrenilmegen. Bul máselelerdi sistemalı túrde qaraw tezistiń ilimiy aktuallığın belgileydi.

Nátiyjeler. Syujetli lirika haqqında eń dáslepki pikirler Aristoteldiń "Poetika" miynetinde ushrasadı. Biraq onı óz aldına janr sıpatında ilimiy jaqtan izertlew XX ásirde qáliplesip, hár qıylı kózqaraslar tiykarında rawajlandı. Dáslep "syujet" túsiniginiń mánisine toqtalıp ótsek, bul atama fransuz tilinen kirgen bolıp, "tema", "predmet", yamasa "mazmun" degen mánilerde qollanıladı. Kórkem shıǵarma syujeti personajlardıń háreketleri hám waqıyalar arqalı qáliplesedi. Háreket bolǵan jerde waqıt ta ózgerip, jılјıp otıradı. Demek, syujet degende waqıt hám keńislikte júz beretuǵın is-háreketler hám oy-pikirlerdiń rawajlanıwı túsiniledi.

Ilimde syujet ishki hám sırtqı háreketler dinamikasına qaray qarastırıladı. Sırtqı háreketler dinamikasına tiykarlanǵan syujet awızeki ádebiyatımızdan beri miyras bolıp kelmekte. Bunday usılda shıǵarma dóretiw bir qansha ápiwayı hám túsinikli bolǵan. Mısalı, xalıq erteklerinıń qurılısı qaharmanlardıń sırtqı háreketlerine tiykarlanıp, waqıyalar izbe-iz rawajlanadı.

Syujet qurılısına qaray, ádette, tómendegi túrlerge bólinedi:

1. Xronikalıq syujet. Qaharman ómirindegi waqıyalardı bayanlaydı. Bunday syujet dástanlarda jiyi ushrasadı.

2. Retrospektiv syujet. Shıǵarmada bolıp ótken waqıyalardıń sebepleri keyin ala ashıp beriledi.

3. Konsentrik syujet. Waqıyalar rawajlanǵan sayın shıǵarmadaǵı jumbaq yamasa mashqala ashıla baslaydı.

4. Associativ syujet. Tiykarınan lirik shıǵarmalarǵa tán bolıp, waqıyalardıń dástúriy izbe-izligi yamasa sebep-nátiyje baylanısları tiykarında quralmaydı. Ol qaharmanlardıń eske túsiriwleri, sezim-tuyǵıları, qıyalları hám ishki keshirmeleri arqalı rawajlanadı. Associativ syujette waqıyalardıń rawajlanıwı qaharmannıń sırtqı háreketlerinen kóre, onıń ishki ruwxıy dúnyası menen tıǵız baylanıslı. Sonlıqtan bul syujet túri lirik shıǵarmaǵa tán dep qaraladı. Bunday shıǵarmalarda kórkem waqıt hám keńislik máseleleri de quramalı boladı. Mısalı, qaharman házirgi zamanda turıp ótmishti yadına túsiredi, sońınan házirgi waqıtqa qaytadı.

Mısalı: I.Yusupovtıń "Keshki ińirde urıqlıqtan" qosıǵın keltiriwge boladı. Lirikalıq qaharman ushqan torǵaylardı kórgen waqıtta, ótmishti hám balalıq dáwirindegi qız apasın esleydi. Waqıya sol dáwirde rawajlanıp, keyin házirgi waqıtqa qaytadı. Associativ syujet, tıykarınan, lirikalıq shıǵarmalarǵa tán bolǵan menen, keyin ala epikalıq hám dramatik shıǵarmalarǵa da qollanılǵan. Bunday shıǵarmalarda bayanlaw avtor tilinen emes, qaharmannıń oyları, eske túsiriwleri arqalı beriliwi múmkin.

Ilimpaz N.A.Petrenya kompoziciyanı syujetli hám syujetten tıs elementlerge bóledi. Ol syujet elementleri qatarına prolog, ekspoziciya, hárekettiń baslanıwı, hárekettiń rawajlanıwı, kulminaciya, sheshim hám epilogtı kiritedi. Prolog – ótmishtiń waqıyaların súwretlep, oqıwshını shıǵarmanı qabıllawǵa tayarlawshı

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910131

bólim. Ekspoziciya – tiykarǵı mashqalaǵa sebep bolǵan jaǵdaylar menen tanıstıradı. Hárekettiń baslanıwı – keyingi waqıyalardıń baslanıwına túrtki bolatuǵın hádiyse. Hárekettiń rawajlanıwı – waqıyalardıń izbe-iz bayanlanıwı. Kulminaciya – qarama-qarsı kúshlerdiń sheshiwshi soqlıǵısıwı. Sheshim – waqıyalardıń rawajlanıwınıń nátiyjesinde payda bolǵan jaǵday. Epilog bolsa, tiykarǵı syujet tamam bolǵannan keyin waqıyalardıń keyingi rawajın hám qaharmanlardıń táǵdirin bayanlaytuǵın juwmaqlawshı bólim bolıp esaplanadı.

Dodalaw. Syujetten tıs elementler qatarına kirisiw epizodları, lirik sheginis, kórkem boljaw hám kórkem ramkalaw kiredi. Kirisiw epizodları tiykarǵı syujetke tikkeley baylanıslı bolmawı, biraq shıǵarmadaǵı ayırım jaǵdaylardı tolıqtırıwı múmkin. Lirik sheginis – avtorǵa súwretlenip atırǵan waqıyalarǵa baylanıslı oy-sezimlerin hám pikirlerin bildiriw imkaniyatın beretuǵın usıl. Ol avtorlıq poziciyanı ashıwǵa xızmet etedi. Kórkem boljaw – waqıyalardıń keyingi rawajlanıwın aldınnan kórsetiw. Kórkem ramkalaw bolsa, shıǵarmanıń bası menen aqırındaǵı kórinislerdiń óz-ara baylanıslı beriliwi arqalı qosımsha mánini júzege shıǵaradı (N. A. Petrenya, Teoriya literaturı).

Ózbek ádebiyattanıwında bir qatar ilimpazlar (I.Sulton, D.Quronov, A.Uluǵov) syujet bes elementten: ekspoziciya, túyin, waqıyalardıń rawajlanıwı, kulminaciya hám sheshimnen turadı dep esaplaydı. Al, basqa bir topar alımlar (H.Umurov, T.Boboyev, E.Xudoyberdiyev, Z.Raximov) syujettiń jeti elementi bar dep qaraydı: prolog, ekspoziciya, túyin, waqıyalardıń rawajlanıwı, kulminaciya, sheshim hám epilog. Bizdińshe, prolog ekspoziciyanı, al epilog sheshimdi tolıqtıratuǵın elementler bolıp tabıladı. Sonlıqtan olardı syujet elementleri quramında qarastırıw maqsetke muwapıq.

Syujetli lirika, lirik shıǵarmadaǵı sezim, oy-pikir hám ideyanı belgili bir waqıya, háreket hám obrazlar sisteması arqalı ashıp beretuǵın ózgeshe janr túri. Onda lirik qaharmannıń ishki dúnyası tek sezimlerdi tikkeley bildiriw arqalı emes, al waqıyanıń rawajlanıwı, obrazlardıń óz-ara qatnası hám háreketi arqalı da ashıladı. Syujetli lirikanıń tiykarǵı áhmiyeti – lirik mazmun menen epikalıq waqıyalılıqtı óz-ara baylanıstırıwında. Syujet arqalı shayır óziniń ideyalıq-kórkemlik maqsetin anıǵıraq bildiredi. Waqıyanıń baslanıwı, rawajlanıwı hám juwmaqlanıwı lirik sezimniń izbe-iz rawajlanıwına xızmet etedi.

Syujetli lirikanıń jáne bir ózgesheligi – onıń oqıwshınıń emociyalıq qabıllawına tásir etiwinde. Waqıyalardıń izbe-iz beriliwi oqıwshını shıǵarmadaǵı hádiyseler menen tanıstırıp, lirik qaharmannıń quwanıshı, qayǵısı, úmiti, armanı yamasa ishki keshirmelerin tereńirek seziniwine múmkinshilik jaratadı.

Demek, syujetli lirika lirik sezim menen syujetlik waqıyalılıqtı biriktiriw arqalı shıǵarmanıń ideyalıq mazmunın tereńlestiredi, obrazlardıń kórkemlik múmkinshiliklerin keńeytedi hám oqıwshınıń emociyalıq-estetikalıq qabıllawın kúsheytedi. Sol sebepli syujetli lirikanı úyreniwde syujet penen lirik mazmunnıń óz-ara baylanısın, kompoziciyalıq qurılısın hám obrazlar háreketiniń ideyanı ashıwdaǵı xızmetin birgelikte qarastırıw zárúr.

Juwmaqlaw. Juwmaqlap aytqanda, syujet lirik shıǵarmada waqıyalardı bayanlaytuǵın qurallardan ǵana ibarat bolmay, lirik qaharmannıń ishki dúnyasın, sezim-tuyǵıların hám ideyalıq poziciyasın ashıwǵa xızmet etedi. Ásirese, associativ

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910131

syujet arqalı eske túsiriw, qıyal hám ruwxıy keshirmeler arasındaǵı baylanıs kórkem sáwlelendirilip, waqıt penen keńisliktiń ózgeshe uyımlasıwı támiyinlenedi. Syujet elementleriniń izbe-izligi lirik mazmunnıń rawajlanıwına hám shıǵarmanıń ideyalıq-kórkemlik pútinligine tásir etedi. Syujetli lirikanı talqılawda waqıyalardıń sırtqı izbe-izligin belgilew menen sheklenbey, olardıń lirik qaharman sezimleri, obrazlar sisteması hám avtorlıq maqset penen baylanısın da esapqa alıw zárúr. Bul baǵıttaǵı izertlewler qaraqalpaq lirikasında syujettiń kórkemlik xızmetin tereńirek ashıwǵa hám syujetli lirikanıń janrlıq ózgesheliklerin ilimiy jaqtan anıqlawǵa múmkinshilik beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Dabilov P. Qaraqalpaq ádebiyatında lirikalıq qaharman koncepciyası (lirikalıq súbyekt hám obyekt máselesi) Tashkent; «BOOKMANY PRINT» 2025;

2. Jarimbetov Q. «XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tarıyxı» Nókis: «Bilim», 2004;

3. Jarimbetov Q. Ádebiyattanıwdan sabaqlar. Nókis; «Qaraqalpaqstan», 2012;

4. Қозоқбой Йулдош, Мухайё Йулдош. Бадиий тахлил асослари. Тошкент; «Kamalak». 2016;

5. Quronov D. Adabiyoshúnoslikka kirish. Toshkent; «Qodiriy nomidaǵi xaliq merosi nashriyoti» 2005;

6. Sulton I. Ádabiyot nazariyasi. Toshkent; «Óqıtúvchi», 1986;

7. Полежаева Т.В. (Луцк Украина) Сюжет в лирике: целостно системный подход. //Украинский филологический вестник. 2016;

8. Tlewniyazova G. Házirgi qaraqalpaq lirikasında kompoziciyalıq izlenisler (1998-2010-jıllar) Filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD) disertaciyası. Nókis: 2020;

9. Тлеуниязова Г. Х.Турымбетовтың дөретиушилик дүняасы (Монография), Нөкис; «Илим», 2022;

10. Поспелов Г.Н, Лирика среди литературных родов. Москва; МГУ. 1976;

11. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. Москва; «Висчая школа», 1989;

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910131